

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

I. ULUSLARARASI KATILIMLI
BİLİM DİN VE FELSEFE TARİHİNDE
HARRAN OKULU
SEMPOZYUMU

28-30 Nisan 2006

II. CİLT

Editör

Prof. Dr. Ali BAKKAL

ŞANLIURFA 2006

**I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu
Sempozyumu**

ISBN: 975-7113-24-7

Dizgi ve İç Sayfa Tasarım

Arş. Gör. Dr. Kadir PAKSOY Arş. Gör. Dr. Hüseyin KURT

Kapak Tasarım

Öğr. Gör. Haldun ÖZBUDUN

Baskı Yeri ve Yılı

Şelale Matbaası

Haziran 2006 - Konya

Bu kitap internet sitemizde de elektronik ortamda yayımlanmıştır.

İnternet adresi: www.harran.edu.tr/uhos/index.htm

e-posta: ilahiyat@harran.edu.tr

Adres: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Mardin Yolu 20. Km. Osmanbey Kampusü / ŞANLIURFA

Tlf: 0.414.3440036 Faks: 0.414.3440037

Bu kitapta yer alan bildirilerin ilmi ve hukuki sorumlulukları yazarlarına aittir.

Bu kitap, TÜBİTAK ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın katkılarıyla basılmıştır.

İSLÂM FELSEFESİNİN İLK İNŞÂCILARI URFALI VE HARRANLI MÜTERCİMLER

Bayram Ali ÇETİNKAYA*

Özet

8. Yüzyılda İslâm dünyasında büyük bir tercüme faaliyeti başlamıştır. Bu çeviri hareketi, kadim medeniyet dillerinden Arapça'ya yönelik olmuştur. Tarih en kapsamlı tercüme faaliyetinde Urfalı ve Harranlı mütercimler de görev almıştır. Bu mütercimlerin İslâm felsefesinin oluşum ve gelişim aşamalarındaki rolleri inkar edilmeyen bir gerçektir.

The First Constructors Of The Islamic Philosophy-Translators From Urfa And Harran

Abstract

During the eight century, an important and extensive translation activity started in the Islamic World. This translation activity inclined towards Arabic from the ancient civilization languages. The translators from Urfa and Harran took part in this most comprehensive movement of history. It is a reality that the roles of these translators in the formation and development periods of the Islamic philosophy can not be denied.

Giriş

Medeniyetler, insan türünün büyük fikir emek, çile ve sıkıntıları üzerine bina edilmişlerdir. Hiçbir medeniyet bir öncekinden müstağni değildir. Bu bir anlamda fikir ve düşüncenin küresel aileleri olan toplum ve devletlerin birbirlerine ihtiyaçlarının kaçınılmaz olduğu gerçeğinin ifade edilmesidir. Her toplum ve devlet “öteki”nden yararlanmış ve kazanımlarının kahir ekseriyetini bunun üzerine bina etmiştir. Daha sonra kendi ruhunu, benliğini ve kimliğini mevcut külliyatla harmanlamış, yoğunmuş ve öncelikle kendisi için, sonra da tüm insanlık için kullanıma hazır hale dönüştürmüştür.

İşte dünyanın ve tarihin en büyük fikir ve düşünce transferi/nakli diyebileceğimiz İslâm dünyasındaki tercüme faaliyetini, bu kapsamda ele alıp değerlendirmek gerekmektedir. Kök kaynakları olan nassın ana cevheri bozulmadan ve deforme edilmeden alınan insanlığın imal ettiği ve rafine hale getirdiği hikmet

* Doç. Dr., Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi, bacetink@cumhuriyet.edu.tr

geleneğinin yeni temsilcileri Müslümanlar, bu külliyatla birlikte Tanrı'yı, insanı ve tabiatı anlamada yeni düşünceler üretmişlerdir. Ortaya çıkan ürünler, sadece İslâm dünyasını değil, bütün yerküre ailesini doyurmuş, yenilemiş ve ıslah etmiştir. Tabii ki, her millet ve din, kendi ruhuna ve benliğine uygun nispette bu paydan nasiplenmiştir.

İslâm düşüncesi, Kur'ân ve hadisin yanında biri Batı (Yunan) ikisi Doğu (İran Sasani ve Hind) olmak üzere üç coğrafi kuşaktan gelen bilim ve felsefe külliyâtıyla oluşum ve gelişim sürecine girmiştir. Şüphesiz ithal edilen düşünceler içerisinde en dominant olanı, Helenistik Yunan felsefesi olmuştur.

I. Dünyanın Ve Tarihin En Büyük Çeviri Faaliyeti

A. Helenistik Antik Yunan Felsefesinin Tesirleri

Abbasîlerin iktidarı devralmalarıyla, felsefî ve aklî düşünce Fırat ve Dicle havzasına odaklandı. Burada bulunan Yunan felsefesi, eski Harran putperestliği ve başka inanç ve düşünceler, Müslümanlar ve yöneticilerinin esnek tutumlarıyla varlıklarını sürdürdüler.¹

Helenistik Yunan felsefesinin İslâm dünyasına etkisi ağırlıklı olarak felsefe ve bilim alanlarında gerçekleşmiştir.²

Atina'dan sonra Helenistik felsefe, sırasıyla İskenderiye, Roma, İstanbul, Suriye, Antakya, Urfa, Nusaybin, Harran, Bağdat³ ve Cundişâpûr gibi yerleşim merkezlerinde kendi adlarıyla anılacak olan okullarda kök salmıştır.⁴ Nitekim bu coğrafyanın yeni sahipleri Müslümanlar, bu entelektüel birikim ve hareketlere geniş bir özgürlük ve özerklik alanı bırakmışlardır.⁵

B. Felsefe Okulları

Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz, felsefe öğretim merkezini bu okullardan birisi olan İskenderiye mektebini⁶, Antakya'ya taşıdı.¹ Felsefî düşünceye mekanlık yapan

¹ Joel L. Kramer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, second revised edition, Leiden 1993, 85; Sarkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara 1997, 5.

² Bekir Karlığa, "İslâm'da Tercüme Hareketleri", *Uluslararası İslâm Düşüncesi Konferansı 2 (25-27 Nisan)*, İstanbul 1997, 97.

³ Bağdat Okulu hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Kayacak, *Bağdat Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, İstanbul 2004.

⁴ De Lacy O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, second impression, London 1951, 6, 72; F. E. Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm*, New York 1968, 35 vd; Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, 36; Halil el-Cerr, Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Felsefeti'l-İslâm*, Beyrut 1993, II, 7-12.

⁵ İsmail Hakkı İzmirli, *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, haz: A. Özalp, İstanbul 1995, 59; Kramer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, 85.

⁶ Max Meyerhof, *Mine'l-İskenderiye ilâ Bağdat, et'Turâsü'l-Yunânî fi'l-Hadârati'l-İslâmiyye* içinde çev: Ahmet Bedevî, IV. baskı, Beyrut 1980, 37 vd; Macid Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev: Kasım Turhan, II. baskı, İstanbul 1992, 9-10.

Antakya okulu, bir müddet sonra güç kaybederek zayıfladı.² Akabinde bu kadîm gelenek, Harran'a intikal etti.³

“Eski Sabiîlerin, yıldızlara tapanların şehri” Harran okulunda benzer faaliyetler çeşitli bilimlerde devam ettirildi.⁴ Bunun yanında Urfa'da kurulan okulda Yunan felsefesi öğretilip çeviriler yapılyordu⁵

Yedinci yüzyılda, bilim ve felsefede yetkin bir konumda olan Harran ve Cundişapur okulları, bir yüzyıl sonra Müslümanların hakimiyetleri altına girdiler. Bununla birlikte Yunan bilim ve felsefesi, İran ahlâk ve siyaset düşüncesi ve Hint tıp ve matematiği Müslüman coğrafyanın içine nüfuz etti. Mevcut duruma en önemli katkı Harranlı Sabiîler tarafından yapıldı.⁶

Dinî karakteri baskın bu okulların yanında manastırlarda durum farklılaşıyor, felsefe ruhi bir arınma ve tefekkürün aracı olarak kabul görüyordu.⁷ Bununla birlikte Süryanice'nin hakim olduğu bölgede Urfa (Edessa), aynı zamanda Süryani kilisesini merkezi durumundaydı.⁸

Hermetik, Gnostik ve Helenistik etki altında kalan Harranîler, Grek bilim ve felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde çok önemli bir rolü yerine getirdiler.⁹ Zira buradaki Helen tesiri, Solon, Pisagor (ö.M.Ö.497) gibi Yunanlı filozofların dini önderler olarak algılanacaklara kadar baskındır.¹⁰ Nitekim, Harran, Yunan paganizm ve Yeni Eflatunculuğun bir arada yaşadığı bir çevre görüntüsünü veriyordu.¹¹

Bunun yanı sıra Harran okulu, Grek kaynaklarında bulunmayan Babil matematik ve kültürünü İslâm dünyasına taşımıştır.¹²

Bilindiği gibi Helen bilim ve felsefesinin İslâm dünyasına şu yollardan nakli gerçekleşmiştir:

1. Müslümanların ilk öğretmenleri ve tıbbın en önemli aktarıcıları olan Nesturîler.
2. Yeni Eflatuncu düşüncenin taşıyıcıları olan Yakubî veya Monofizitler.
3. Nesturî öğelerin baskın olduğu İran Zerdüştileri ve hususiyile Cundişapur

¹ Ebû Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'udî, *Kütübü'l-Tenbih ve'l-İsrâf*, Beyrut trz, 122.

² İzmirli, *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, 60; ayrıca bkz. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 70-73; Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, çev: Sabri Hizmetli, Ankara 1992, 172-173.

³ Meyerhof, Mine'l-İskenderiye ilâ Bağdat, 69.

⁴ Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu I*, çev: Osman Tunç, İstanbul 1999, 144-145; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 79-80.

⁵ İzmirli, *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, 60-61.

⁶ Kramer, Humanism in the Renaissance of Islam, 84-85; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 29.

⁷ De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, 13.

⁸ De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev: H. Yurdaydın, Y. Kutluay, II. baskı, Ankara 1971, 28-29; Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm*, 37

⁹ Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 10-11.

¹⁰ Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, 87-88.

¹¹ O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 35.

¹² Nasr, *İslâm ve İlim*, 10-11.

okulu.

4. Geç dönemde ortaya çıkan Harran paganları,

5. Aristo felsefesiyle bağı olmayan Yahudiler¹

C. Tercüme Faaliyetleri ve Beytü'l-Hikme

635 yılında Şam, 638 Antakya ve Halep, 639-641 Harran ve Urfa, 738'de Cundişapur, 652'den itibaren tüm Doğu Anadolu, Mezopotamya ve Irak, 710'da Pencap ve Sind'in Müslümanların kontrolüne geçmesi, diğer kültür, düşünce ve dinlerle karşılaşmayı da beraberinde getirmiştir.²

Bu karşılaşma bilim ve felsefenin aktarımını beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede, Yunan felsefe külliyyâtının tamamı olmasa da çok önemli bir kısmı Müslümanların hizmetine sunulmuştur.³ Yalnız çeviriler doğrudan Yunanca yerine Süryanice'den yapılmıştır.⁴

Me'mun'a kadar (750-813) olan çevirilerde çoğunlukla Hıristiyan, Yahudi, Müslüman ve diğer pagan kültürlerinden mütercimler görev almıştır.⁵ Tercüme faaliyetlerinde en heyecanlı ve istikrarlı olan halife Me'mun'un bu aşkı, rüyasında Aristo'yla görüşmesiyle ilişkilendirilir.⁶

Kadîm bilim ve felsefenin Arapça'ya nakli için Me'mun 830 yılında, Beytü'l-Hikme'yi (Hikmet Evi) inşa ettirir. Bu amaçla Bizans'tan kitaplar getirmeleri için heyetler gönderir.⁷

Fars, Yunan, Süryanî, Sabû, Kıbtî ve Hintli bilginleri toplamış⁸ olan bu çeviri merkezi, Hipokrat ile İbn Sînâ'yı (ö.1037), Calinos (ö.201) ile Râzî'yi (ö.925), Eflatun (ö.M.Ö.347) ile Kindî'yi (ö.866), Aristo (ö.M.Ö.322)le Fârâbî'yi (ö.950), Öklid (ö.M.Ö.374) ve Harezmi'yi (ö.847), Pisagor ile Beyrunî'yi, Apollonus ile Battani'yi birbiriyle hikmet geleneği içerisinde buluşturmuştur. Böylece hikmet kaynakları ve birikimleri bir araya gelmiştir.⁹

Faaliyet, sadece kadîm hikmet şahsiyetlerini ve düşüncelerini toplamamış, aynı

¹ O'leary, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, 41; el-Cerr, el-Fâhûrî, Târîhu'l-Felsefeti'l-İslâm, II, 19-20.

² Bayrakdar, İslâm Felsefesine Giriş, 31.

³ Watt, İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı, 49.

⁴ Ülken, İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri, 30.

⁵ O'leary, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, 72.

⁶ Muhammed İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tah: Nâhid Abbâs Osman, Doha 1985, 504; İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, Beyrut trz, 259-260; Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 17; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplum)*, çev: Lütfü Şimşek, İstanbul 2003, 97 vd; Joel L. Kraemer, *Philosophy in the Renaissance of Islam (Abû Sulaymân Al-Sijistânî and His Circle)*, Leiden 1986, 111,113.

⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 504; İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 260; İzmirdi, *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, 55; Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm*, 22-23, 59-60; Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 17; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplum)*, 59-65; Kraemer, *Philosophy in the Renaissance of Islam (Abû Sulaymân Al-Sijistânî and His Circle)*, 113.

⁸ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 201

⁹ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 200.

zamanda Antakya'dan İsrail el-Askaf ve Kuveyrî'nin, Harran'dan Sâbit b. Kurra, İbn Vahşiyye ve İbrahim b. Sinan gibi farklı kültür ve coğrafyalardan mütercimlerin de Beytü'l-Hikme ekibinde birbirleriyle tanışmalarını sağlamıştır.¹

Beytü'l-Hikme'deki tercüme dönemleri üç grupta toplanabilir:

Birinci dönem, Mansur'dan Harun Reşid'in iktidar devridir (139-198). Bu dönemde, Farsça ve Hintçe çevirilerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Ancak çeviri kalitesi zayıf olan bu dönemin en usta mütercimleri şunlardır: Yahya b. Batrik, Curcis b. Cebraîl (ö.148), Abdullah b. Mukaffa (ö.143), Yuhanna b. Mâseveyh, Selâm el-Ebreş, Bâsit b. Metrân, Salih b. Behk, Menke el-Hindî, Dehn el-Hindî ve İbrahim el-Fezârî.

İkinci dönem, Me'mun'dan hicri 3. asrın sonuna (198-300) kadar olan dönem, tercümenin zirve zamanı olarak kabul edilmektedir. Dönemin en önemli mütercimleri şunlardır: Huneyn b. İshak, Yahya b. Batrik, Haccac b. Matar, Kusta b. Luka, Abdulmesilh b. Nai'ma el-Hamsî, İshak b. Huneyn, Sâbit b. Kurra ve Hubeş b. A'sam.

Üçüncü dönem, 300/912'den hicri IV. asrın ortalarına kadar olan dönemdir ki, önemli mütercimleri şunlardır: Metta b. Yunus (ö.300/920), Sinan b. Sâbit (ö.360/974), Yahya b. Adî (ö. 364/974), Ebû Ali b. Zur'a (ö.368/378), Hilâl b. Hilâl el-Hamsî ve İsa b. Sahrencet gibi kişilerdir.²

Tercüme merkezindeki bu mütercimlere, verdikleri hizmet karşılığında iyi ücret ödeniyordu. Anlatıldığına göre “ her kitaba karşılık ağırlığınca altın veriliyordu”³

Arapça'ya çevrilen eserlere bakıldığında, Yunan, Hint eserleriyle birlikte Hıristiyan ve gnostik eserler, ayrıca Maniheizt eserler gibi zengin bir külliyât ortaya çıkmaktadır.⁴

Tercüme etkinliğini tetikleyen amillere bakıldığında, bunda Müslüman bilginler ile diğer din temsilci ve düşünürleri arasındaki tartışma, polemik ve münazaraların varlığının inkar edilemez bir boyutu söz konusudur.⁵

Yunanca'dan İbranice'ye, İbranice'den Süryanice'ye, Sünyanice'den Arapça'ya, Arapça'dan Latince'ye yapılan çeviriler, felsefe, tıp, matematiksel bilimler, yıldızbilim ve edebiyat gibi farklı alanlarını kapsamaktaydı. Bu çerçevede, mantık, felsefe ve geometri Yunanlılardan, edebiyat ve tarih İranlılardan, Hind tıbbı, matematik,

¹ Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul 1996, 57.

² Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 504-507, 586-593; İbn Ebî Useybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etba*, 246-255, 257-275; Cemâluddin Ebu'l-Hasan el-Kâdî'l-Eşref Yusuf el-Kıftî, *Abbâru'l-Ulema bi Abbâri'l-Hükemâ*, Kahire, 1326, 173-178; Zahirüddin el-Beyhaki, *Tarihü Hükemâ'i'l-İslâm*, Dimeşk, 1946, 16-18, 20; Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 19; Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 83; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmî'bni Haldân*, IV. baskı, Beyrut 1983, 277.

³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 505; İbn Ebî Useybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etba*, 260; Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 91; Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm*, 59-60; Kraemer, *Philosophy in the Renaissance of Islam (Abû Sulaymân Al-Sijistânî and His Circle)*, 82.

⁴ Ülken, *İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, 31.

⁵ Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, 50-51

mitoloji, bitki ve köklerle tedavi Hindlilerden, çiftçilik, tılsım ve sihir Keldanilerden, kimya ve anatomi Mısırlılardan, gökbilim ve müzik Yunan, İran ve Hindlilerden alınmıştır.¹

Çeviri faaliyetiyle birlikte, yedinci yüzyılın sonralarında Arapça'nın Farsça ve Grekçe'nin yerini alması, Arap hükümdarlarının askerî ve siyasi hakimiyetlerini perçinlemiştir.²

Mütercimlerin uzman ve kaliteli olmasına çok dikkat edilmiştir. Nitekim mütercimler arasında bulunan Huneyn b. İshâk, oğlu İshâk b. Huneyn, yeğeni Hubeyş el-A'sem, Sâbit b. Kurra el-Harranî ve Kusta b. Luka Arapça'yı, Yunanca'yı, Süryanice'yi çok iyi derecede bilmekteydiler.³

Özellikle Huneyn b. İshâk ile Sâbit b. Kurra, hem çeviri yapmışlar hem de daha önce yapılmış çevirileri gözden geçirmiş ve tashih etmişlerdir.⁴ Bu iki mütercim ustasına Yakup b. İshak el-Kindî (870) ve Ömer b. el-Farruhân el-Tabarî'yi⁵ de eklemek gerekmektedir.⁶

Mütercimlerde bilimsel anlayışın varlığı görülmektedir. Zira onlar, tercüme ettikleri dillerden birini iyi bilmezlerse, başkasına danışabilmişler veya her iki dile de vâkıf olan bir bilgine kontrol ettirmemişlerdir.⁷

Bununla beraber çeviri faaliyeti, salt bir nakliyatçılıkla sınırlı kalmamış, ilk orijinal eserlerin tetikleyicisi olmakla birlikte Müslüman bilginlerin yaratıcı ve üretici kabiliyet ve yetilerini göstermelerine fırsat vermiştir.⁸

Çeviri faaliyetlerini, sadece Müslüman ailesiyle düşünmek ve sınırlandırmak haksızlıktır. Aslında bu hareket, küresel bir entelektüel çalışmanın ürünüdür. Farklı din, ırk, renk ve coğrafyadan elit bir tabakanın bilimsel ve felsefî etkinliğidir.⁹

Hülasâ genel hatlarıyla tercüme hareketi, Süryanîler, Hindliler, Harranlılar, Yakubîler, Nebâtîler gibi çok farklı dinî ve millî kimlik erbabı tarafından, Yunanca, Pehlevice, Hindçe (Sanskritçe), Süryanice, Nebâtice (Babil dili) ve Kıbtça'dan Arapça'ya çeviri faaliyetidir.¹⁰

Bir anlamda küresel hareket olan bu çeviri faaliyeti, Müslüman filozof ve hakîmlerin orijinal eser telif etme aşamasına geçişinde önemli bir katkı sağladılar.¹¹

¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 505; İzmirli, *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, 56-60; Ramazan Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, cüz. 3-4, İstanbul 1979, 6; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev: H. Hatemi, II. baskı, İstanbul 1994, 49-50.

² Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 12.

³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 571, 586-589, 592.

⁴ Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", 13; Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 186.

⁵ Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 550; İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibba*, 285, 293.

⁶ Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", 12.

⁷ Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", 28-29.

⁸ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 186; karşı. Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, 51.

⁹ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 241-242.

¹⁰ Meyerhof, *Mine'l-İskenderiye ilâ Bağdat*, 37; Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", 10-11.

¹¹ Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, 51.

Nihayetinde bu kaynaklarla beslenen İslâm bilgin ve düşünürleri, dünya bilim ve felsefe külliyâtının en önemli eserlerini kaleme alarak insanlığın ve Müslüman medeniyetinin şaheser şahsiyetleri haline dönmüşlerdir.

II. Tercüme Faaliyetinde Harran Ve Urfa Okulu

A. Harran Okulu ve Felsefe

Siyasî, ticarî, ilmî ve coğrafi olarak merkezi roller üstlenen Harran, çok az mekanlara nasip olan bu özellikleriyle, çeviri, felsefe, tıp, astronomi ve benzeri alanlarda bir çok ünlünün yetişmesine uygun zemin hazırlamıştır.¹ Belki de bundan dolayı Harran sâkinleri, yerel dilleri Süryanice'nin² yanında Yunanca'yı kullandılar.³

İslâm coğrafyasına dahil olduktan sonra da Harran ve bitişik yerleşim yeri Urfa, felsefe ve bilim merkezi oldular ve aynı zamanda çeviri faaliyetlerinin odağında bulundular.⁴

Urfa'nın ilk Hıristiyan devlete mekanlık yapması, Harran'ın da paganist Sabiîliğin merkezi olması⁵, bilim ve felsefe alanındaki rollerini daha etkin ve önemli hale getirmiştir.⁶

Bu özelliklerini, bölgenin İslâmlaşması sürecinde devam ettiren Harran ve Urfa, bilim ve felsefenin Müslüman bilgin ve filozoflar tarafından işlenmesine büyük katkıda bulundular.⁷

Yıldız-gezegen kültüne dayalı politeist/paganist Harran anlayışı, Helen düşüncesine direnmesine rağmen, Hermes, Agathodaimon, Aratus, Solon, Eflatun, Euhemerus, Pisagor bir çok Yunan filozofunu kutsallaştırarak kendi azizleri içerisine dahil ettiler.⁸ Bu etkileşimin, bir benzerini, aynı coğrafyanın yeni sahipleri Müslümanlar tarafından da yaşandığı bir gerçektir.

Bu çerçevede Harranlıların gururu olan Sâbit b. Kurra'nın, farklı din temsilcilerine paganizmi öven bir konuşmasında sarfettiği şu sözleri tartışmaya açıktır: "Bu şehir asla Hıristiyanlıkla kirlenmemiştir".⁹

Sâbit b. Kurra'nın bir açıdan entelektüel ve siyasî liderliğini üstlendiği Harran

¹ Şinasi Gündüz, Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa, Ankara 2005, 32

² Yuhanna Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, çev: Fahrettin Olguner, II. baskı, İstanbul 1992, 131.

³ Gündüz, Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa, 33.

⁴ Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 137.

⁵ O'Leary, How Greek Science Passed to the Arabs, 173.

⁶ Gutas, Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu), 26; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 137

⁷ Kramer, Humanism in the Renaissance of Islam, 85; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 140.

⁸ Gündüz, Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa, 33, 35; krş. en-Neşşâr, İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu I, 144-145.

⁹ Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, 35 (naklen; Bar Hebraeus, The Chronography, tr. E.A.W. Budge, London 1932, 153.

Sabiileri'nin, bilim ve felsefenin İslâm dünyasında işlenmeye hazır rafine halinde taşınmasında ciddi katkıları inkar edilemez.¹

Bununla birlikte farklı inanç ve düşüncelerin var olduğu² Harran ve onların sâkinlerinin dili Aramcanın bir kolu olan Nebâtice'dir.³ Aynı zamanda Helenistik düşüncenin ürünlerini okuyabilme kabiliyeti bulunan Sabiiler, bu düşüncenin Araplaşmasını sağladılar.⁴

Dolayısıyla Meşşâîlik, Fisagorculuk ve Yeni Eflatunculuk düşüncelerine vâkıf olan Harranlılar⁵, İslâm felsefesinin oluşum ve gelişim sürecinde varlıklarını açık bir şekilde hissettirdiler.⁶ Zira onların Grekçe eserleri diğer dillere çeviri yeteneği bilinmektedir.⁷

İslam felsefesini, pagan Sabiî kültür çevresinin devam eden bir halkası saymak, aşırı ve abartılı bir yorumu gerektirir. Ancak Müslüman filozoflar, Tanrı'yı, insanı ve tabiatı anlamada, bu hikmet şubesinden istifade etmişlerdir.⁸

B. Urfa Okulu ve Felsefe

İslâm coğrafyasına dahil olduktan sonra Urfa, kadîm pagan kültürü ve diğer felsefî ekollerinin bir araya geldiği bir mekana dönüştü.⁹ Bununla birlikte Urfa, Haçlılar cenahında bulunurken, Harran Müslüman tarafta yer aldı.¹⁰

Bilim, felsefe ve kültür merkezi Urfa'da¹¹ bulunan okul, başlangıçta dil amaçlı olarak açıldı. Öğretim dili önceden Yunanca iken, sonradan Süryanice'ye dönüştü.¹² Bu okulun kayda değer bilimsel çalışması, tercümelemdir. Urfa, İslâm topraklarına katıldıktan sonra da mevcut çeviri merkezi özelliğini muhafaza etmiştir. Belki onu, siyasî bağlamında "Doğunun İlk Kapısı", düşünce tarihinde ise "Doğunun Atinası"¹³ yapan özelliğini burada aramak gerekir.

Bilimsel etkinliği halk tabanına da yayılan Urfa okulu¹⁴, Yunan dilbilim, gramatik

¹ Kramer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, 84-85; el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, 173-174; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 30.

² Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 28.

³ Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 41.

⁴ Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, 49-50; Kramer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, 84-85.

⁵ O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, 173; el-Cerr, *el-Fâhûrî, Târîhu'l-Felsefetî'l-İslâm*, II, 12.

⁶ Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 40; Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, 43-44.

⁷ Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 30.

⁸ İlhan Kutluer, *İlim ve Hikmet Aydınlığında*, İstanbul 2001, 207-208.

⁹ De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, 13; Kumejr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, 130.

¹⁰ Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, 37.

¹¹ Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 11.

¹² Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 38-39.

¹³ Karlığa, "İslâm'da Tercüme Hareketleri", 87; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 12-13.

¹⁴ Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 13.

ve teolojik eğitim ve öğretim merkezlerinden gelen Süryanice konuşan mütercimlerin, VII. ve VIII. yüzyıllardaki çeviri faaliyetleri için önemli bir konumdadır. Bu felsefe ve kültür mekanlarında, Paulus Persa (ö.569), Ahu Demmah (ö.575), Severus Sebokht (ö.699), Urfalı Yakub (ö.708), Arapların piskoposu olarak bilinen Georgius (ö. 774) gibi Yakubî ve Nesturî bilgin ve mütercimler yetişmişlerdir.¹ Böylece onlar, Süryanice'ye çeviriler yapmışlardır.²

III. Urfalı Ve Harranlı Mütercimler

Çeviri faaliyetlerindeki mütercimlere bakıldığında farklı dil, din, ırk ve kültürlerden geldiği görülmektedir. Bunlar arasında Süryaniler (Hıristiyan Nesturi ve Yakubî mezhebinden olanlar), Urfa ve Harran'dan Sabîiler, Suriyeliler, İranlılar ve az sayıda Müslüman mütercim bulunmaktadır. Huneyn ailesi, Bahtiyesu ailesi ve Masercuye ailesi Süryanî iken, Sâbit b. Kurra Sabîî, Kusta b. Luka Suriyeli Hıristiyan, İbnu'l-Mukaffa ve Nevbaht ailesi İranlı, el-Kindî Müslüman idiler.³

Şimdi temel mevzumuz olan Urfalı ve Harranlı mütercimler ve onların İslâm felsefesinin teşekkül döneminde üstlendikleri misyon ve rolleri daha yakında ele alabiliriz.

A. Urfalı Mütercimler

1. Bardasan (Bar Daisan 154-222)

Urfa doğumlu Bardaisan, başlangıçta putperest (pagan) iken, sonraları Hıristiyanlığı benimsediği ve daha sonraki hayatında tekrar eski haline döndüğü bildirilmektedir. İnanç kimliği net olmayan Bardaisan, 206 yılında Hıristiyanlığı kabul eden Abgar IX'la birlikte eğitim görmüştür.⁴ O, Hıristiyanlıkla birlikte gnostik düşüncelere ilgi göstermiş ve böylece pagan felsefesiyle Hıristiyanlığı senteze çalışmıştır. Fikirleri, II. yüzyılda İran'daki Maniheizm üzerinde etkisi olan Bardaisan, salt gnostik değildir. Aynı zamanda o, astrolojiye de ilgi duymuştur.⁵

Eserleriyle düşünce tarihinde kayda değer bir konuma sahip olan Bardaisan, teliflerini Süryanice'yle kaleme almıştır.⁶ Orijinal adı *Kethaba Denomose d'Atbravathaî* olan *Book of the Laws of Countries* adlı eseri, kader, hür irade gibi Stoacı felsefe çizgisinde ele alınan teolojik problemleri ele almaktadır.⁷

¹ Peters, Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm, 18; Anton Dumitriu, History of Logic, England, II, 14; Macit Fahri, İslâm Felsefesi Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş, çev: Şahin Filiz, İstanbul 1988, 20; Corbin, İslâm Felsefesi Tarihi, 51-52; Kumejr, İslâm Felsefesinin Kaynakları, 123.

² Karlığa, "İslâm'da Tercüme Hareketleri", 88.

³ İzmirli, İslâm'da Felsefe Cereyanları, 56; Kumejr, İslâm Felsefesinin Kaynakları, 135.

⁴ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev: Fuad Köprülü, IV. baskı, Ankara 1977, 10, 82; Sankavak, *Düşünce Tarihiinde Urfa ve Harran*, 14.

⁵ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 10, 82; Sankavak, *Düşünce Tarihiinde Urfa ve Harran*, 14.

⁶ Sankavak, *Düşünce Tarihiinde Urfa ve Harran*, 14.

⁷ Sankavak, *Düşünce Tarihiinde Urfa ve Harran*, 14 (naklen; O'leary, The Syriac Church and Fathers,

Bardaisan'ın felsefî eserlerinde, Urfa okulunun felsefe geleneğinin izlerini taşıdığı görülmektedir. Nitekim, bu bölgenin ürettiği gelenek, Bardaisan'ın öncesinde ve ölümünden sonra da varlığını sürdürmüştür.¹

Konuşma dili Süryanice olan Bardaisan, Yunanca üzerinde uzman bir otoriteydi. Urfa'da Grekçe'den Süryanice tercüme yapan Bardaisan'ın önemli bir kitabı da *Kitâb-ü Nevâmîs el-Bâldan*'dir.²

Urfalı bilgin ve mütercim Bardaisan'ın, ortaya koyduğu eserler, eklektik bir düşünce profili çizmektedir. O pagan ve Hıristiyan düşünceyi telif etmeye çalıştığı gibi, eski ve yeni düşünceleri senteze tabi tutmuştur.³

2. Hibha (İbas, Ihibha ö. 457)

Kaynaklarda adı Arapça Hebeha, Grekçe İbas (ö.457) olan Hibha, 412 yılında Urfa Piskoposu olan Rabbula tarafından Urfa okuluna yönetici olarak atandı. Misilsî Theodoros (Theodore de Mopsueste) ile Tarsuslu Diodoros'un (Diodore de Tarse) eserlerini Süryanice'ye tercüme eden Hibha, öğrencilerinin eseri anlamakta güçlük çektiğini görünce, Porphyrius'un *İsagogi*'sini Süryanice'ye çevirmek zorunda kaldı. Bununla birlikte Aristo mantığının Peri Hermenias ve Birinci Analitikler kısımlarını da çevirme faaliyetine müdahil oldu. Ayrıca Hibha, Aristo mantığının bölümlerini Grekçe şerhlerinden ayrı olarak Probus'un Süryanice olarak yaptığı şerhlerle birlikte Süryanîler arasında tanıdı.⁴ Bu hareketle, Urfa okulunda IV. yüzyılın son çeyreğinde Grekçe'den Süryanice çeviriler dönemi başladı. Bu çevirilerin çoğu yayımlanmıştır. Yine Hibha'nın kontrolünde Urfa okulundan kimliği bilinmeyen bir mütercim de, Porphyrius ile Aristo'nun mantıkla ilgili eserlerini eski Farsça'ya çevirmiştir.⁵

Urfa'nın Nesturi Piskoposu Rebbula'nın 453 yılında hayatını kaybetmesinin ardından Hibha, bu göreve getirildi. Aşırı Nesturî eğilimi⁶ ve sert münakaşalarıyla bilinen Hibha, Süryanice'ye çok sayıda eser tercüme etti.⁷

Teolojik ve felsefî meseleleri tartışmaktan büyük bir zevk alan Hibha, aynı zamanda Urfa'da bir çok dini meclisin toplanmasına zemin hazırlamıştır. O, 442 ve 445 yılında Antakya'da toplanan Rahipler Konsülü'ne katılmıştır. Ayrıca Efes gibi Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde toplantılara katılmış, sıra dışı yorumlarıyla dikkat

London 1909, 38-39).

¹ Gutas, Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplumu), 69; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 14.

² el-Cerr, el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Felsefeti'l-İslâm*, II, 6.

³ Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 14.

⁴ O'Leary, How Greek Science Passed to the Arabs, 52.

⁵ O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, 9; Karlığa, "İslâm'da Tercüme Hareketleri", 87; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 13.

⁶ Kumeyr, İslâm Felsefesinin Kaynakları, 123.

⁷ O'Leary, How Greek Science Passed to the Arabs, 52; Peters, Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm, 108; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 16.

çekmiştir. Bu yönü, daha çok Nesturî anlayışın çevresinde yoğunlaşmıştır.¹

Akademide dersler veren Hibha (İbas), Nesturîliğin yayılmasında misyon sahibidir.² Onunla birlikte çeviri faaliyetinin hızlandığı da bir gerçektir. Hibha'nın ölümünden bir müddet sonra İmparator Zenon'un 486 yılında akademiye kapatmasıyla, oradaki bilginler ve öğrenciler başka şehirlere ve özellikle de Nusaybin'e yerleştiler. Hibha ve öğrencilerinden sonra, çeviri faaliyeti Re'sû'l-Aynlı Sergius (Sercis) tarafından yeniden harekete geçirildi.³

3. Urfalı Yakup (Jakob Jacques (Job) d'Edessâ 633/40-708)

Urfa okulunda otorite sahibi bir konumu olan Yakup, felsefe ile ilgili çok sayıda eseri Süryanice'ye aktardı. Bunlar içerisinde Kategoriler'in çevirisi belirgin bir yer tutar.⁴

Yunan teolojik metinlerini çeviren Urfalı Yakup, kendisine yöneltilen bir soruya "Hıristiyan rahiplerin Müslüman çocuklarına ders verebilecekleri" iznini vermesiyle bilinmektedir. Bu olay da göstermektedir ki, İslâm toplumu o dönemde önemli bir öğretici ihtiyacı içindedir.⁵ Diğer din ve milletlerden bu açığı kapatmaya çalışmaktadır.

Abbasîler döneminde saray doktoru olarak da görev almış olan Yakup, Hazine Kitapları, Hermesci ve Pisagorcu düşüncelerin Müslüman toplumu tarafından bilinmesine katkıda bulunmuştur.⁶ İslâm felsefesinin oluşum ve gelişim sürecindeki etkilerini de bu açıdan değerlendirmek yerinde olacaktır.

4. Urfalı Theophilos (Teofil, ö.785)

Urfa'nın İslâm topraklarına katılmasından sonra yetişmiş olan Theophilos, Bağdat'ta Abbasî halifesi Mehdi'nin (775-785) sarayında baş münecim olarak çalışmıştır.⁷ Astronomi ve astroloji alanında ortaya koyduğu ürünler, tesirlerini uzun bir müddet devam ettirmiştir. Theophilos'a bu sahada kaynaklık yapan eserler, eski Grek yazmalarıydı. O, yıldızlar ve gezegenlerin daha doğrusu gök cisimlerinin yeryüzüne etkilerini araştırmıştır.⁸

¹ Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 16 (naklen; O'Leary, *The Syriac Church...*, 98); O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, 55-56.

² İzmirli, *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, 60.

³ İzmirli, *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, 61.

⁴ Richard Walzer, *Greek Into Arabic (Essays on Islamic Philosophy)*, London 1962, 68, 71; Dumitriu, *History of Logic*, II, 14; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu)*, 27; Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 17.

⁵ De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, 14.

⁶ Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 72.

⁷ Kiftî, *Ahbârü'l-Ulema bi-Ahbârî'l-Hukema*, 77.

⁸ Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 17 (naklen; (D.M. Dunlop, *Arabic Science in the West*, Karachi 1985, 5-6); Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm*, 22; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken*

Grekçe'den Süryanice'ye çeviriler yapan Theophilos'un, bu faaliyetinde Homeros'tan yaptığı tercümele zikre değer kalitedir. Çevirileri arasında en yaygın ve bilineni İlyada ve Odisse'dir.¹ Ancak bu çevirilerin, ne Arapça ne de Süryanice nüshaları günümüze ulaşmamıştır.²

5. Georges (ö.724)

Arapların Piskoposu adıyla ünlenen Georges³, Urfa'daki Süryanice'ye çeviri hareketinin önde gelen mütercimlerinden biridir. Urfa'dayken, *Organon*'unu tüm şerhleriyle birlikte Süryanice'ye kazandırdı. Bu çevirilerin özelliği, İslâm düşüncesinin ilk ilmî ve felsefî birikiminin temellerini oluşturmastır.⁴

On üçüncü yüzyıla gelindiğinde, Urfa bilim ve felsefe merkezi olma özelliğini kaybettiği görülmektedir.⁵ İstikrarlı ve kaliteli ilim merkezi olma özelliğini, Urfa'ya eski Grek felsefesinin yayılmasında ilk kapı olma ayrıcalığı vermektedir.⁶

Burada bir hususu belirtmek yerinde olacaktır ki, o da Urfalı mütercimlerin tamamı elbette sayılan isimlerle sınırlı değildir. Bahsi geçen mütercimler, ulaşabildiğimiz şahıslardan ibarettir.

B. Harranlı Mütercimler

Tercüme faaliyetlerinde Yunanca ve Süryanice'den önemli çeviriler yapan Harranlı bilgin, filozof ve mütercimler,⁷ bilim ve felsefenin İslâm dünyasına aktarımında etkin olmuşlardır.⁸ Şimdi tespit edebildiğimiz Harranlı mütercimleri daha yakından ele alıp inceleyebiliriz.

1. Theodosios

Biyografisi hakkında fazla malumat bulunmayan Harranlı mütercimlerden biri, Qartamin Manastırı'ndaki Yakubî rahip ve tabip Theodosios Romanos'tur (ö.896).⁹

Abbasi Toplumu), 27-28, 173,

¹ Walzer, *Greek Into Arabic (Essays on Islamic Philosophy)*, 69, 81; Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic*, Pittsburgh 1964, 131; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 18.

² Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu)*, 186 (Ek: j maddesi)

³ Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm*, 58; Meyerhof, *Mine'l-İskenderiye ilâ Bağdat*, 44.

⁴ Dumitriu, *History of Logic*, II, 14; Ülken, *İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, 27-28; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 18-19.

⁵ Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 18.

⁶ Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 18.

⁷ Ramazan Şeşen, *Urfa Tarihi*, Ankara 1993, 9.

⁸ Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 33.

⁹ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 69.

2. Haccac b. Matar (786-833)

Harran'daki Yeni Eflatuncu Pagan okulunda öğretmenlik yapan Haccac b. Matar, çeviri faaliyetlerinde yer alan bir mütercimdir. Arapça'ya yaptığı çevirilerden biri, Batlamyus'un astronomi hakkındaki *Almageste* adlı eseridir.¹

Me'mun devrinin (198/218-813/833) ismi öne çıkan mütercimlerinden biri olan Haccâc b. Matar el-Harranî, Halife tarafından Beytü'l-Hikme başkanı Sâlim el-Harranî ile birlikte Yunanca eserleri getirmek amacıyla görevlendirilmiştir.² Bununla birlikte Haccac b. Matar, farklı şehirlerden kitap temin ederek Bağdat'taki ilmi hayata katkıda bulunmuştur.³

Haccac b. Matar, Öklid'in geometri ile ilgili *Usûl el-Hendese* adlı eserini Arapça'ya en otantik şekliyle tercüme etmiştir.⁴

3. Sâlim el-Harranî

Çevirilere konu olan eserler, İskenderiye ve Cündișâpûr⁵ okullarından, Süryanîler ve Harranîlerin kütüphanelerinden, Hindistan ve Bizanstan'dan karşılanıyordu. Aynı zamanda Beytü'l-Hikme'nin başkanlığını da üstlenen Sâlim (Selm) el-Harranî, Halife tarafından Haccac ile birlikte sonradan tercüme edilecek kitapları Bizans kütüphanelerinden temin etmek amacıyla vazifelendirilmişlerdir.⁶

Çok sayıda tercüme ve telif esere sahip olduğu tahmin edilen Sâlim el-Harranî'nin, şu ana kadar birkaç küçük kimya (simya) risâlesinden başka bir eseri elimizde bulunmamaktadır.⁷

4. Theodore Ebû Kurra (Tadhari: 790-850)

Rahiplik görevinde bulunan Theodore, bu görevinde önemli konuma sahip bir ilahiyatçıdır. Bununla birlikte o, Doğ Kilise'sinin son büyük teologu olan Şamlı Aziz John'un (St. John of Damascus) öğrencisi olma ayrıcalığını elde etmiştir.⁸

Arapça'ya yönelik ilk bilimsel çevirilerin sahibi olarak bilinen Theodore'un, ilk tercümeleri mantık kitaplarından oluşmaktadır. Nitekim o bu çevirileri, doğrudan

¹ Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 33 (naklen; Charles Michael Stanton, *Higher Learning in Islâm*, U.S.A. 1990, 67); el-Cerr, el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Felsefeti'l-İslâm*, II, 22.

² İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 504; İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba*, 260; Şeşen, *Urfa Tarihi*, 59; Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", 12; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplumu)*, 62.

³ Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 33.

⁴ İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba*, 280; Şeşen, *Urfa Tarihi*, 59; Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", 11-12, 17; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplumu)*, 113.

⁵ Geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündișâpûr*, Ankara 2003, 75-95.

⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 504; İbn Ebî Useybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba*, 260; Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", 12.

⁷ Şeşen, *Urfa Tarihi*, 59.

⁸ Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm*, 59.

Grekçe'den Arapça'ya yapmıştır. Tercümeleleri içerisinde, Aristo'nun Birinci Analitikler'i önemli bir yer tutmaktadır. Theodore'un yaptığı bu çevirilerden birini, kontrol amacıyla Huneyn b. İshak'a verdiği bilinmektedir.¹

5. Sâbit b. Kurra el-Harranî (821/826)-901)

Sabiî bir ailenin çocuğu olarak Harran'da doğan Sâbit b. Kurra², gençlik yıllarında sarraflık mesleği ile uğraştı. Bu yıllarda mahiyeti tam olarak bilinmeyen bir şekilde Arapça, Yunanca, Süryanice ve Rumca'yı çok iyi bir şekilde öğrendi. Aykırı düşünceleri sebebiyle Sabiîler ile anlaşmazlık içerisine giren Sâbit, Bağdat'a gelirken yolda daha sonraları mekanik ve matematik konularında önemli eserleri kaleme alacak olan Benî Musa ailesinin üç oğlundan Muhammed b. Musa ile karşılaştı. Sâbit b. Kurra ile konuşan ondaki yeteneklerin farkına varan Muhammed, Beytü'l-Hikme'deki çeviri faaliyetlerine katılmayı teklif etti. Böylece Sâbit, Bağdat'ta bir müddet sonra Halife el-Mutezid'in (892-902) huzuruna çıktı.³

Kısa süre sonra Halife tarafından münecimler grubuna dahil edilen⁴ Sâbit bununla yetinmeyerek, kendi yakınları olan Sabiîlerin Bağdat'ta sosyal ve siyasî bir statü kazanmaları için çalışmış ve yönetimle yakınlığı sebebiyle bu amacına ulaşmıştır. O, artık Bağdat'taki Sabiîlerin reisi konumuna yükselmiştir.⁵ Sabit bulunduğu konumun verdiği güçle, Irak'ta sabiîleri yüksek mevkilere getirmiş, sosyal ve siyasal statülerini üst seviyelere çıkarmıştır.⁶

Nitekim Sâbit sayesinde, Sabiîler Bağdat'ta sarayda ve bürokraside önemli görevler üstlenmişlerdir. Bununla birlikte onun takipçileri ve akrabaları, devlet özel katipliği, saray doktorluğu ve hey'etşinaslık, münecimlik gibi stratejik mevkilerde bulunmuşlardır.⁷

¹ Walzer, *Greek Into Arabic (Essays on Islamic Philosophy)*, 68, 78, 82; O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 80; İzmirli, *İslâm'da Felsefe Cereyanları*, 56; Rescher, *The Development of Arabic Logic*, 27, 30, 96-99; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 34; Kemâl Elyâzıcı, *Anton Gutâs Kerim, E'lâmu'l-Felsefetü'l-Arabiyye*, IV. baskı, Lübnan 1990, 91.

² İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 295, 297; O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, 172; Rescher, *The Development of Arabic Logic*, 108.

³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 548; İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 295; Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, 49-50; Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, 137(24 nolu dipnot); Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 34-35; Ferrûh, *Târihu'l-Fikri'l-Arabi ilâ Eyyâmî'bnî Haldûn*, 280; Rescher, *The Development of Arabic Logic*, 106, 108.

⁴ İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 295; Kiftî, *Ahbârul-Ulema bi Ahbârî'l-Hükemâ*, 81; Beyhakî, *Târihu'l-Hükemâi'l-İslâm*, 20.

⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 548; İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 295; Kiftî, *Ahbârul-Ulema bi Ahbârî'l-Hükemâ*, 41; Beyhakî, *Târihu'l-Hükemâi'l-İslâm*, 20; Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, 49-50; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 84; Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 120; Kraemer, *Philosophy in the Renaissance of Islam (Abû Sulaymân Al-Sijistânî and His Circle)*, 21.

⁶ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 84.

⁷ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 84.

Sâbit, özel doktoru olduğu¹ halde, halife kendisine “Reîsü’l-Etibba ve’l-felâsife” ünvanını vermemiştir.² Ayrıca, o, İslâm’ı kabul etmesi hususunda kendisine yapılan teklifleri kabul etmemiş ve Harran’ın geleneksel yıldız-gezegen kültürüne inanan bir pagan olarak ölmüştür. Halifenin sarayındaki statüsü o kadar yüksektir ki, Sâbit, bizzat hükümdarın da bulunduğu teolojik tartışmalarda, İslâm ve diğer monoteist dinlere karşı Harran politeizmini ve paganizmini savunmuştur.³

Beytül-Hikme’nin en önemli dört müterciminden biri olan Sâbit b. Kurra’nın, yaptığı çevirilere bakıldığında sayıca çok fazla olduğu görülmektedir. Burada Katip Çelebi’nin “*Sâbit b. Kurra’nın çevirileri olmasaydı kimsenin hikmete dair kitaplarından faydalanamayacağı söylenir.*” sözlerini hatırlatmak yerinde olacaktır⁴

Sâbit, çevirilerin bir kısmını başka mütercimlerle ortak yapmıştır. Örneğin iyi ilişkisi olduğu İshak b. Huenyn’le beraber yaptığı çevirilerin varlığı dikkat çekmektedir.⁵ Şimdi bu çevirilerin bir listesini verebiliriz:

1. *Autolykos’un el-Kürat el-Mutabarrike* (Huneyn b. İshâk’la birlikte)

2. *el-Tulû ve’l-Ğurûb.*

3. Haccâc b. Matar’ın çevirdiği *el-Hârûnî ve el-Me’mûnî* adlı eseri Sâbit gözden geçirerek düzeltmelerde bulunmuştur.

4. Öklid’in eserlerinden *Kitâb el-Mutayât* Huneyn ve Sâbit, *Kitâb el-Menâzîr* Huneyn ve oğlu İshâk, *Kitâb el-Musâdarât* Sâbit, *Kitâb el-Kısma* Sâbit ve Muhammed el-Bağdadî tarafından çevrilmiştir.

5. Arşimed’in eserlerinden *Kitâb el-Küre ve’l-Ustavâne* İshâk b. Huneyn ve Sâbit, *Tarbî el-Daire* Sâbit, *Kitâb el-Ma’bûzât* Sâbit, *Kitâb fi’l-Davâir el-Mutemâssa* Sâbit tarafından çevrilmiştir.

6. Bergamalı Apollonius’un *Kitâb el-Mahrûât*’ı, Hilâl b. Ebî Hilal b. Ebî Hilâl el-Hımsî ve Sâbit tarafından çevrilmiştir.

7. Hypsikles’in eserlerinden Öklid’in *Ustûl el-Hendes*’ine tahriri Haccâc, İshâk – Sâbit tarafından, *Kitâb el-Matâl*’i el-Kindî, İshâk-Sâbit ve Kusta b. Luka tarafından çevrilmiştir.

8. Theodosios’un eserlerinden *Kitâb el-Ukar* Sâbit tarafından çevrilmiştir.

¹ Şu olayın Sâbit’in şöhretini arttırdığı söylenir: Sâbit, kalp krizi geçiren ve öldüğü zannedilen bir kasabı, uyguladığı yöntemlerle hayata döndürmüştür. Bunu duyan halife el-Mutezid, Sâbit’e tedaviyi nasıl yaptığı ile ilgili sorular yönelmiştir...” Bkz. İbn Ebî Useybia, *Uyûnû’l-Enbâ fî Tabakâti’l-Etibba*, 297; Kifû, *Abbâru’l-Ulema bi Abbâri’l-Hükemâ*, 84-85.

² Meyerhof, Mine’l-İskenderiye ilâ Bağdat, 72.

³ Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 84; Gündüz, Anadolu’da Paganizm Antik Döneminde Harran ve Urfa, 43-44; Gündüz, Son Gnostikler Sâbüler, 34; Peters, Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm, 289.

⁴ Kramer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, 85; Şeşen, “İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış”, 13 (naklen; Katip Çelebi, *Keşf el-Zunûn*, neş: M. Şerafeddin Yaltkaya, R. Bilge el-Kilisî, II. baskı, İstanbul 1971-1972, 1594); Demirci, *Beytül-Hikme*, 186.

⁵ Gutas, Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat’ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasî Toplumu), 124.

9. Manelaos'un eserlerinden *Kitâb Usûl el-Hendese* Sâbit tarafından çevrilmiştir.

10. Nikomahos'un eserlerinden *Kitâb el-Mudhal ilâ İlm el-Aded* Sâbit b. Kurra tarafından tercüme edilmiştir.

11. Riyâziyât sahasındaki eserlerin tercümesinde en önemli hizmeti Sâbit b. Kurra el-Harranî yapmıştır. Bunlardan Sâbit'in yazdığı *Kitâb el-Mafrûzât* geometri sahasında ana kitaplardan biri olmuştur. Bunun yanı sıra geometri alanında Kitâbu'l-Mafrûzat adlı eseri de bulunan Sâbit b. Kurra, geometri yöntemiyle cebir problemlerini çözümlerini sonuçlandırmıştır.

12. Autolykos'un *el-Kûrat el-Mutabarrike*'si Huneyn b. İshak ve Sâbit b. Kurra tarafından, el-Tulu ve'l-gurub'u yine Sâbit tarafından çevrilmiştir.¹

13. Batlamyus'un *Almageste* adlı eseri ilk olarak Arapça'ya Yahya b. Halid b. Bermek tarafından çevrilmiş ve tefsiri yapılmıştır. Bu kitabın tefsiriyle Ebû Hassan adlı birisi de ilgilenmiş ve bunu Beytü'l-Hikme'ye teslim etmiştir. Çevirisi tamamlanmadığı için Sâbit tarafından ıslah edilmiş ve tam çevirisi yapılmıştır. Bu eseri İshak b. Huneyn de tercüme etmiş, Sâbit bu çeviri de ıslah etmiştir. Batlamyus'un, öğrencilerinden Suri için telif ettiği *Kitâbu'l-Erbaa* İbrahim b. es-Salt tarafından çevrilmiş, bu tercüme daha sonra Huneyn b. İshak tarafından ıslah edilmiştir. Kitabın ilk makalesini Otokios yorumlamış, bunun önemli bölümlerini Sâbit toplayarak Arapça'ya çevirmiştir.²

Tercüme faaliyetlerindeki mütercimlerin tamamına yakını Nesturî veya Yakubî Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Bu hususun bir tek istisnası ise pagan filozof Sâbit b. Kurra'dan başkası değildi.³

Sâbit'in, matematik, astronomi, tıp, mantık, eczacılık, geometri, felsefe ve musiki ile ilgili telif, yorum ve özet çok sayıda eserin sahibi olduğu bilinmektedir.⁴ Dağların oluşumu, güneş ve ay tutulması, kızamık ve çiçek hastalıkları gibi mevzular hakkında da eserleri mevcuttur.⁵ Bunların sayısı konusunda farklı rakamlar ileri sürülmektedir. Bazı araştırmacılara göre, 10'u Süryanî ve Sabî inançları ve tarihi ile alakalı olmak üzere toplam 133⁶, bazı düşünce tarihçilerine göre ise 150 kadar Arapça, 15

¹ Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 586-589; İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Enbâ*, 298-300; Kifî, *Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ*, 81-85; Walzer, *Greek Into Arabic (Essays on Islamic Philosophy)*, 67; Şeşen, "İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", 17-20; Şeşen, *Urfa Tarihi*, 60; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplum)*, 137; Rescher, *The Development of Arabic Logic*, 108.

² Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 152-153; krş. Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür (Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplum)*, 144.

³ Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 20-21; Ülken, *Uyanış*, 66; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 36.

⁴ İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Enbâ*, 298-300; Kifî, *Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ*, 81; Rescher, *The Development of Arabic Logic*, 108; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 36; Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in İslâm*, 169; Elyâzıcı, *Kerim, E'lâmu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, 91.

⁵ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 121.

⁶ Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 586-589; İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Enbâ*, 298-300;

civarında ise Süryanice çalışması bulunmaktadır.¹ Bu eserlerden elliden fazlası günümüze kadar gelebilmiştir.²

Eserlerinin bir kısmına bakıldığında şu isimler göze çarpmaktadır:

Aristo'nun *Physica'sı üzerine bir şerhi, Yıldızların Tabiat ve Tesirleri, Ablâk ve Musîkânın İlkeleri*'ne dair risâleleri; Birinci Analitikler'le Hermeneutica'nın telhisleri.³

Yine Sâbit'in Süryani olarak yazdığı Hermes'in Kitabı adlı eseri, Arapça'ya tercüme edilince Hermesçi düşüncenin yayılmasına hizmet etmiştir.⁴ O, özellikle Aristo'nun *Organon* adlı eseri üzerinde durmuştur. Eflatun'un Cumhuriyet'ini incelemiş ve bu eserle ilgili olarak *Eflatun'un Cumhuriyet'indeki Remzlerin İzabı* isimli bir eser telif etmiştir. matematik alanında yeni teoriler ortaya atmış olan Sâbit, Grek öncesi bilgi külliyyatı üzerine araştırmalarda bulunmuştur.⁵

Sâbit' in bazı eserleri şunlardır:

1. *Kindî'ye Reddiye* (Süryanice); bunu daha sonra öğrencilerinden İsa b. Useyyidin'n-Nasrânî, Arapça'ya çevirdi

2. *Deniz Suyunun Tuzlu Oluşunun Sebebine Dair*

3. *Calinus'un Gıdalar Üzerine Olan Kitabının Özeti*

4. *Ay Tutulmasının Belirtileri Üzerine*

5. *Güneş Ve Ay Tutulmasının Nedeni Hakkında*

7. *Süryanice Ve Arapça'nın Grameri Hakkında*

Bu eserler yanında, Süryanice yazılmış, Sabîilerle ilgili bazı eserleri de şunlardır:

1. *Ölülerin Tekfîni Hakkında*

2. *Sabîiler'in İtikadı Hakkında*

3. *Tabaret ve Necaset Hakkında*

4. *İbadetlerin Vakütleri Hakkında*

Bu eserlerin yanında Sâbit'e atfedilen çok sayıda eserin varlığı da bir gerçektir.⁶

Astroloji, tıp ve matematik araştırmalarında söz sahibi olan Harranlı bilginler sülalesinin atası olan Sâbit, oğlu Sinan ve iki torunu Sâbit ve İbrahim ile birlikte bu

Demirci, *Beitü'l-Hikme*, 121.

¹ O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, 173; Gündüz, *Anadolu'da Paganizm Antik Döneminde Harran ve Urfa*, 43-44; Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 36.

² Şeşen, *Urfa Tarihi*, 60.

³ Kiftî, *Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ*, 81-85; Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 20-21; Ülken, *Uyanış*, 66; Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 36.

⁴ Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 72.

⁵ Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 36.

⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 548-549; İbn Ebi Useybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 298-300; Kiftî, *Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ*, 81-85; Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 38. B. A. Rosenfeld-A. T. Grigorian, *Dictionary of Scientific Biography*, (XIII, 288-295) adlı eserde Sâbit'in telif ettiği eserlerin bir dökümü verilmektedir. Sabit b. Kurra'nın eserleri için bkz.Şeşen, *Urfa Tarihi*, 60-69.

geleneği sürdürmüştür¹

Kindî ve Kusta b. Luka ile çağdaş olan Sâbit'in, İslâm dünyasında mantığın gelişmesindeki katkısı inkar edilemez. Büyük mütercim Huneyn b. İshak'ın okulunda da çalışan Sâbit, bu kurumun çalışanlarına yardım ve danışmanlık yaptı.² Bununla birlikte Sâbit, Huneyn b. İshak'ın felsefi ve riyazî çevirilerinin tertip sırasını tasnif edip düzeltti.³ Nitekim o sayılar teorisinde, Öklid'in geride bıraktığı mirastan hareket ederek, farklı bir sonsuz sayılar serisinin parçası olarak bir sonsuz sayılar teorisi geliştirdi.⁴

Çok sayıda öğrenci yetiştiren Sâbit'in, bunlar içerisinde mütercim olanları şunlardır:

Süryanci'den Arapça'ya çeviriler yapan öğrencisi İsa b. Üseyyidî'n-Nasranî'ye, Sâbit kaliteli tercümelerinden dolayı ayrı bir önem verirdi. Bu öğrencinin, Sâbit'e sorduğu soruları, sonraları bir eser (*Kitâbü Cevbât-ı Sâbit li-Mesâil-i İsâ İbn Esâd*) haline dönüştürmüştür.⁵

Sâbit'in diğer önemli bir mütercim öğrencisi de oğlu Sinan b. Sâbit'tir ki, ilmi gelişimini babasının yanında tamamlamıştır⁶ Ayrıca torunlarının da kendisinin öğrencisi olan Sâbit'e, Harran'dan Bağdat'a kadar bir çok Sabîî bilgin ve mütercim ilim tahsili için yanına gelmiştir.⁷

Ayrıca Bağdat'tayken bir çok defa güneşi gözlemleyerek müşahedelerini bir kitapta toplayan Sâbit'in⁸ müktesebatı sadece astronomiyle sınırlı kalmamış, matematik, felsefe ve tıp alanında önemli çalışmalarda bulunmuştur⁹

Nihayet 901'de Bağdat'ta hayatını kaybetmiştir.¹⁰

Sâbit'in ölümünden sonra, onun çalışmaları ve sistemi, oğlu Sinan¹, torunları

¹ İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba, 300-307; Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 586-589; İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba, 298-300; Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ, 42-43; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 36.

² İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba, 295; Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 66; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 7; Demirci, Beytû'l-Hikme, 120.

³ Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 66-67 (naklen; Bouyges: Sur le Plantis d'Aristote-Nicolas, Beyrut 1923).

⁴ İsmail Râci el-Fârûkî-Luis Lâmia el-Fârûkî, İslâm Kültür Atlası, 361.

⁵ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 549; İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba, 298; Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ, 81.

⁶ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 549; İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba, 298; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 38.

⁷ Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 38.

⁸ İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba, 295; Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 66; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 7; Demirci, Beytû'l-Hikme, 120; Ferrûh, Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmî'bnî Haldûn, 280.

⁹ Demirci, *Beytû'l-Hikme*, 120-121.

¹⁰ İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba, 295; Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 66; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 7; Demirci, Beytû'l-Hikme, 120; Ferrûh, Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmî'bnî Haldûn, 280; Rescher, The Development of Arabic Logic, 108.

Sâbit² ve İbrahim³ ve torununun oğlu Ebû'l-Ferec tarafından sürdürülmüştür.⁴

Sâbit'in telif ettiği kitaplar, Doğu'da ve Batı'da okunmuş, incelenmiş ve yeni orijinal çalışmalara kaynaklık etmiştir. Eserleri İslâm dünyasında okunan Sabit'in, çalışmaları XII. yüzyılda Batı'da başka dillere çevrilmiştir. Sâbit'in izleyicileri arasında Beyhâkî'nin rivayetine göre, torunu Muhammed b. Câbir el-Harranî el-Battanî ismi kayde değer olanıdır. Battanî, Me'mun döneminden sonraki en önde gelen astronom ve bilgin olarak kabul edilmektedir.⁵

Sonuç olarak Harran Sabîlerinin İslâm düşünce tarihinde felsefe, matematik, tıp, astronomi ve tabii bilimler alanında çeviri ve telif faaliyetindeki çok önemli rolü, Sâbit b. Kurra ile ortaya çıkmıştır. Onun için Katip Çelebi, "*Sâbit b. Kurra'nın çevirileri olmasaydı, kimsenin felsefeye (hikmete) dair kitaplardan faydalanamayacağı söylenirdi*" demektedir.⁶ Dolayısıyla İslâm filozoflarının ortaya koyduğu muazzam bir düşünce hareketi, yani İslâm felsefesi gibi bir alanı Sâbit ve diğer mütercimler olmasaydı, ya hiç olmayacaktı ya da çok kısır kalacaktı.

Sâbit b. Kurra'nın yöntem ve bilim anlayışı, oğlu Ebû Said Sinan, torunları İbrahim ve Ebû'l-Hasan Sâbit ve küçük torunları İshâk ve Ebû'l-Ferec tarafından devam ettirilmiştir.⁷

6. Sinan b. Sâbit b. Kurra (ö. 943)

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Sâbit b. Kurra'nın oğlu öncelikle babasından ve çeşitli hocalardan dersler aldı. Tıp, geometri ve astronomi sahalarında kitaplar telif eden⁸ Sinan, Halife Muktedir tarafından "*Reisü'l-Etubba*" (*Tabiplerin Reisi*) görevine atandı. 931 yılında Bağdat'ta, Muktedir yeterliliklerini belirlemek amacıyla Sinân'ın kontrolünde tabipleri sınava tabi tutmuştur. Bu sınavın sebebi ise, hekim hatasından dolayı bir hastanın ölmesinin halife tarafından duyulmasından kaynaklanmıştır. Muktedir, sınavı kazananlara bir hekimlik belgesi verilmesini emretmiştir.⁹ Nitekim Bağdat'ta, Sinan b. Sabit'e bağlı olarak çalışan 800 tabip bulunmaktaydı. Sonraları baştabip olarak görev yapan Sinan b. Sâbit, el-Kâhir tarafından İslâm'a girmesi teklif edilince, Bağdat'tan Horasan'a kaçtı. Ancak kendi

¹ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 549; İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 300-304; Peters, Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm, 289.

² İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 304-307; Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ, 77-78; Kramer, Humanism in the Renaissance of Islam, 85; Peters, Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm, 289.

³ İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 307; Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ, 42, 44.

⁴ Demirci, *Beitü'l-Hikme*, 121-122.

⁵ Demirci, *Beitü'l-Hikme*, 121-122.

⁶ Kramer, Humanism in the Renaissance of Islam, 85; Rescher, The Development of Arabic Logic, 108-109; Şeşen, Urfa Tarihi, 60.

⁷ O'leary, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, 80; Elyâzıcı, Kerim, E'lâmu'l-Felsefeti'l-Arabiyye, 91.

⁸ İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 300.

⁹ İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 302.

iradesiyle Müslüman olduktan sonra Bağdat'a geri döndü ve bu şehirde 331/943 yılında vefat etti.¹

Burada Sinan b. Sâbit'in özellikle tıp alanındaki otoritesini ortaya koyan bir hadiseyi de hatırlatmak gerekmektedir: Sinan tabip olarak takdim edildiğinde, halife onun sınava tabi tutulmasını istemiş, ancak kimse böyle bir işe girişmek istememiştir.²Keza Sinan, tıp sahasında o kadar yetkinleşmişti ki, devlet adamları ve tıp bilginleri, kendisiyle görüşmeye gelmekteydiler. Ziyaretçi tabipler, yanlarında getirdikleri ilaçları ona sunarlar ve onun tavsiyeleri neticesinde hastaları üzerinde uygularlardı.³

Sayı, hendese ve tıp sahalarında uzman olan Sinan,⁴ tarihe ilgi duymuş ve bu çerçevede bir Dünya Tarihi yazmıştır. Tarihi Mes'udî, bir takım eleştirilerinde onun eserini kaynak olarak kullanmaktadır. Ayrıca Sinan b. Sâbit, Eflatun'un Cumhuriyet adlı eserindeki yöntem üzerine bir mukaddime kaleme almıştır. Eserde devlet yönetiminin anlaşılması için ruh güçlerinin tahlilinin yapılmasını gerekliliğini ileri sürmüştür⁵

Sinan'ın telif ettiği eserlerin bir kısmının isimleri şunlardır; Yıldızlar hakkında bir risâle, Sabîilerin dinî görüşlerinin açıklanması üzerine bir risâle, Vezir Ali b. İsa'ya ithafen yazılan bir risâle. Buların yanında Süryanice'den Arapça'ya tercüme ettiği eserler de şunlardır: *Hendese Bilimlerinin Usullerine Dair*, *Arşimet'in Üçgenler Hakkında Görüşü Üzerine*⁶ elbette Sinan'ın başka eserleri de mevcuttur.⁷

Yunanca ve Süryanice'den çeviriler yapan Sinan⁸, yapılmış tercümeleri de gözden geçirip düzeltmiştir. Tıp, astronomi, geometri, edebiyat alanlarında Sabîilerin dini, Süryanî hükümdarları konularında yetkin eserler kaleme alan Sinan, Eflatun'un geometriye dair eserini ıslah ederek eklemelerde bulunmuştur. Ebû Sehl el-Kûhî'nin matematiğe dair eserlerini de tekrar gözden geçirmiştir. Onun geometriyi ve tıbla ilgili eserleri günümüze ulaşabilmiştir.⁹

¹ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 549; İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 300-302; Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ,130; Kramer, Humanism in the Renaissance of Islam, 85; Ülken, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü, 84-85; O'Leary, How Greek Science Passed to the Arabs, 174; Şeşen, Harran Tarihi, 71; Demirci, Beytül-Hikme, 187; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 44; Peters, Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm, 289.

² Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ 130.

³ İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 301; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 45.

⁴ Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ,130-133.

⁵ Peters, Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm, 289; Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 44.

⁶ İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 304; Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ, 133.

⁷ Sankavak, Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran, 45-46.

⁸ O'Leary, How Greek Science Passed to the Arabs, 174; Peters, Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm, 164.

⁹ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 549; İbn Ebî Useybia, Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba, 304; Kiftî, Ahbârul-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ, 133; Şeşen, Harran Tarihi, 72.

Sinan oğlu ve Sâbit b. Kurra'nın da torunu olan Sâbit de, Bağdat'ta yaşayan tıp alanında uzman bir bilgindi. Tıp usul ve teknikleri hususundaki kabiliyeti ve bu alandaki problemlerin çözümleri konusunda, çağdaşları içerisinde sivrilmiş öne çıkmıştır.¹

7. Yuhanna b. Haylân (860-920)

Harranlı önemli mütercim simalarından birisi de Yuhanna b. Haylandı. Bu bilginin ismi, daha çok Fârâbî'yle anılmaktadır. Yuhanna b. Haylan'ın, şöhret bulması Fârâbî'yle gerçekleşmiştir denilse, herhalde bu düşünce abartılı olmayacaktır.

Harran'da felsefe ve Hıristiyan teolojisi eğitimi alan Yuhanna b. Haylan, bu ilimlerin yanında mantık da okumuştur. Bu bilgin diğer bir özelliği, Antakya okulunun kapanmadan önceki son öğrencilerinden biri olmasıdır. Yaşadığı dönemde felsefe ve bilhassa mantık bir uzman olarak kabul edilmesine rağmen İbn Haylan'ın, şu ana kadar bir eseri elde edilememiştir.²

Bununla birlikte kaynaklarda kendisi hakkında fazla malumat bulunmayan Yuhanna b. Haylan'a atfedilen mantıkla ilgili bir eser zikredilmez. Herhalükarda İbn Haylan, eğer eser telif etseydi, muhtemelen bu kitabını Süryanice olarak kaleme alırdı.³

Nitekim, Halife Muktedir döneminde, Fârâbî, Harran'da Hıristiyan filozof Yuhanna b. Haylan'dan Aristo mantığını, başta *I. Analitikler* kitabının sonuna olmak üzere mantık öğrenmiştir. Bazı kaynaklarda ise Fârâbî'nin Bağdat'ta Yuhanna b. Haylan'dan mantık öğrendiğini bildirilmektedir.⁴ Çağdaşı Ebû Bîşr Metta b. Yunus (ö.940), Fârâbî'den daha yaşlı olmasına rağmen, filozofumuz daha müktesabata genişti. Ebû Bîşr, İbrahim el-Mervezî'nin ders halkasına katılmış ve Halife Razî döneminde (924-940) vefat etmiştir. Yuhanna b. Haylan ve İbrahim el-Mervezî, her iki bilgin de Merv'e gelen bir şahsın öğrencisi olmuşlardı.⁵

¹ İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 306; Kramer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, 85; Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm*, 289; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 44

² Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, 50-51; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 39.

³ Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, 51.

⁴ İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 605; O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, 78; Rescher, *The Development of Arabic Logic*, 116; Kraemer, *Philosophy in the Renaissance of Islam (Abû Sulaymân Al-Sijistânî and His Circle)*, 24; Ian Richard Netton, *Al-Fârâbî And His School, London, 1993*, 3, 5, 7; Meyerhof, *Mine'l-İskenderiye ilâ Bağdat*, 45; Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm*, 160.

⁵ Kraemer, *Philosophy in the Renaissance of Islam (Abû Sulaymân Al-Sijistânî and His Circle)*, 99; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 71-72, 103; O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm*, 74, 160-161; Meyerhof, *Mine'l-İskenderiye ilâ Bağdat*, 61-62; Netton, *Al-Fârâbî And His School, London*, 5; Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, 201; Şeşen, *Harran Tarihi*, 72; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 39; Kayacık, *Bağdat*

Yuhanna b. Haylan ile Fârâbî arasındaki hoca-talebe ilişkisinin bir başka boyutu vardır ki, bu husus mantık öğretimiyle ilişkilidir. Fârâbî'nin İbn Haylan'dan mantık dersleri almaya başlayınca kadar bu disiplinin öğretiminde okutulan kitaplar İkinci Analitikler'e kadardı. Ancak Fârâbî, alışılmış usûlü aşarak bu kısmı sonuna kadar okumuş ve öğrenmiştir.¹

Harran'da hocalık yapan Yuhanna b. Haylan, onuncu yüzyılın başlarında bir çok meslektaşıyla birlikte Bağdat'a geçti. Orada felsefe öğretiminin yaygınlaşmasında büyük etkisi oldu. Bağdat'a gelen Harranlı yetkin hocalardan ders alanlar arasında Fârâbî gibi Müslüman olanlar ve Ebû Bîşr Metta (ö.940) Hıristiyan olan öğrenciler de bulunmaktaydı.²

İsrail el-Eskaf ve Kuvayrî gibi öğrenciler yetiştiren Harran okulu hocalarından Yuhanna b. Haylan, Yunan bilim ve felsefesinin İslâm dünyasına geçişinde ve dolayısıyla İslâm düşüncesinin oluşmasında önemli bir bilgidir.³ Halife Muktedir'in hüküm sürdüğü dönem (902-932) içerisinde 920'de hayatını kaybetmiştir.⁴

Sonuç

Medeniyetlerin birikim ve tecrübe mirasının, kendilerinden sonraki haleflerine intikali genellikle yazılı kaynaklarla gerçekleşmektedir. Bu müktesebâtın nakli ise, tercüme kanalıyla olmaktadır.

Bunun bir en kapsamlı ve uzun vadeli örneği; geçmiş köklü medeniyetlerin felsefî, akli ve ilmi birikiminin, kadim diller Yunanca, Hintçe, Süryanice, Aramca, Grekçe, Nebatice ve Farsça'dan (Pehlevice), yine bir başka kadim dil Arapça'ya tercüme edilmesinde görülmektedir. Bu çeviri hareketi, insanlığın 8. yüzyıla kadar benzerini gerçekleştirmediği büyüklükteki bir faaliyettir. Aynı zamanda bu faaliyet, birbirinden çok farklı din, dil, ırk, mezhep, inanç ve renk sahibi insanın dünyanın en eski yerleşim merkezlerinden gelerek başardığı bilgi ve tecrübe çevirimi etkinliğidir. Küresel bir tercüme faaliyeti olan bu hareketteki Urfa ve Harran okulu ve mütercimlerinin konumu ve katkısı inkar edilemez bir gerçektir. Bununla birlikte belirtilmesi gereken önemli bir hususta; bu okulun mütercimleri arasında kitabî din sahibi ve pagan (putperest) bilginlerin bulunmuş olmasıdır. Mütercimlerin din, inanç ve ifade özgürlükleri o kadar geniştir ki, Sabîî bilginler halifenin huzurunda kitabî dinlere ve tabii ki İslâm'a karşı paganizmi savunabilmişlerdir.

Hâsılı Urfa ve Harranlı mütercimler sayesinde, Yunan felsefî ve ilmi birikiminin

Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri, 51.

¹ İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 605; Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, 51.

² İbn Ebî Useybia, *Uyûnû'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 605; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 39.

³ Kraemer, *Philosophy in the Renaissance of Islam (Abû Sulaymân Al-Sijistânî and His Circle)*, 99; Peters, *Aristotle and The Arabs: The Aristotelian Tradition in Islâm*, 74; Sankavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, 39-40.

⁴ Ahmet Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, İstanbul 2004, 50-51.

(aktarım dili değiştikten sonra) İslâm felsefenin başlangıç (giriş), oluşum ve gelişim sürecindeki tesiri, yapıcı ve inşa edici rolü bilinenden daha ileri bir boyuttadır. Bu hususu ilan ve deklare etmek, İslâm düşünce ve felsefesinin kıymetini düşürmeyi gerektirmediği gibi Harran ve diğer okulların çok aşırı bir şekilde yüceltilmesini de gerektirmez.

Elbette Müslüman filozoflar, bu birikimi elde ettikten sonra cihanşümul bir felsefi düşüncenin temellerini atmışlar ve bu geleneği hakkettiği zirveye taşımışlardır. Böylelikle dünyayı yöneten büyük bir medeniyetin sağlam ve sarsılmaz temellerini inşa etmişlerdir. Omurgasında hasarlar olan bu tüm insanlığa faydalı medeniyetin temelleri, yeniden inşa ve ihya edilmeyi beklemektedir. İslâm dünyasındaki fikrî ve entelektüel canlanış, bunun işaretlerini vermektedir.